

Fantaserende fortidsapostle

Arkæologi og politik i Det Tredje Rige

af Ole Thirup Kastholm, cand.mag. i forhistorisk arkæologi

Det er et grundlæggende element i totalitære regimers natur at ville kontrollere og manipulere. Dette gjaldt ligeledes det nazistiske Tyskland. Ofte fremstår det som om, at nazismen med diktatorisk hånd styrede også den arkæologiske forskning og udnyttede den i ideologisk øjemed. Men i hvilket omfang, og med hvilke virkemidler, var arkæologien egentlig styret af nazistisk politik og ideologi? – Og kan vi i dag, på et mere overordnet plan end det rent faghistoriske, drage nytte af datidens politiske fejltrin på det arkæologiske felt?

Allerede før nazisternes magtovertagelse i januar 1933 splittede en dyb interessekonflikt den arkæologiske forskning i Tyskland. Datidens ensidige dyrkelse af civilisationens opståen i den klassiske og orientalske verden – *ex oriente lux* – fordrede en modreaktion fra den forsmåede og langt mere oversete forhistoriske arkæologi, som dyrkede et germanocentrisk verdensbillede. Således opstod samarbejdet mellem staten og de forhistoriske arkæologer på frugtbart land.

Det centrale spørgsmål om, hvordan en sådan uheldig alliance mellem totalitarisme og forskning fik grobund, kan spredes ud på en række konkrete problemstillinger. – Hvordan kom samarbejdet mellem arkæologi og statsideologi i stand? I hvilket omfang blev forskningen ideologisk ensrettet? Hvem forsøgte at ensrette forskningen? Anvendtes pression til at realisere ensretningen – og i givet fald af hvilken art? I dette essay forsøges disse problemstillinger kortfattet belyst.

Arkæologiens rolle under det nazistiske diktatur er et emne, som har været berørt af flere forskere i tidens løb (fx Bollmus 1970, Kater 1974, Arnold & Hassmann 1995, Lund 2001). Mest indgående behandles det dog i Uta Halles disputats fra 2002: *“Die Externsteine sind bis auf weiteres germanisch!” – prähistorische Archäologie im Dritten Reich*, der blandt andet tilgængeliggør og analyserer et stort arkivmateriale. Halles bog samt læsningen af en række tyske arkæologiske tidsskrifter fra nazitiden udgør et vigtig kildemateriale i det følgende.

Tysk arkæologi før 1933

Som nævnt var den tyske arkæologi præget af dybsplittelse før 1933. Der fandtes to grupper: en provinsialromersk orienteret, koncentreret om Römisch-Germanische Kommission, og en forhistorisk germansk/etnisk orienteret, koncentreret om arkæologen og filologen Gustaf Kossinna. Den provinsialromerske arkæologi havde høj status, mens den forhistoriske af mange betragtedes som andenrangs med ringere løn og status. Den første egentlige lærestol i faget blev oprettet så sent som i 1928 i Marburg (Arnold & Hassmann 1995:76; Halle 2002:107).

Nederlaget fra 1. verdenskrig, den efterfølgende ydmygende Versailles-traktat samt Weimarrepublikkens katastrofale økonomi gav imidlertid yderligere brændstof til en i forvejen spirende nygermanisme i en tid, hvor nationalisme ikke i samme grad som i dag var et politisk ukorrekt begreb. Begrebet “racevidenskab” var ligeledes ikke entydigt negativt ladet. Det var oplagt at koble forhistorisk arkæologi, germanerideologi og racevidenskab sammen.

Den nazistiske ideologis germanerdyrkelse aktualiserede et samarbejde med den forhistoriske arkæologi efter magtovertagelsen i 1933. Som udgangspunkt var det dog forskerne selv, individuelt eller gennem organisationer, der med idealistiske eller opportunistiske motiver indledte et samarbejde med statsmagten. En betydningsfuld interesseorganisation var den nazistiske chefadeolog Alfred Rosenbergs “Kampfbund für deutsche Kultur”

fra 1929, hvorunder "Fachgruppe für Vorgeschichte" blev stiftet i 1931/32 af Hans Reinerth – sidstnævnte skulle komme til at spille en væsentlig rolle i det følgende årti.

Magtovertagelsen og arkæologien

Det er den 16. maj 1933. Tre en halv måned efter nazisternes magtovertagelse i Tyskland. På denne forårsdag forelæser den blot 32-årige forhistoriske arkæolog og privatdocent dr. Hans Reinerth i det store auditorium på universitetet i Tübingen. Emnet er "Der Kampf um die deutsche Vorgeschichte" (Bollmus 1970:154).

Det kan vel diskuteres, hvorvidt der var tale om en egentlig forelæsning. Snarere var der tale om et manifest for fremtidens arkæologiske forskning og formidling i Det Tredje Rige. Essensen var, at racevidenskaben – i særdeleshed vedrørende den nordiske races væsentlighed og egenart – udgjorde grundlaget for den nazistiske verdensanskuelse, og som sådan skulle anerkendes som grundlaget for enhver videnskab. Reinerth proklamerede, at man måtte tage kampen op med den "årtusind gamle løgn", at germanerne var vilde barbarer. Modstandere i denne kamp var blandt andre de etablerede tyske arkæologiske institutioner, Deutsches Archäologisches Institut og den herunder sorterende Römisch-Germanische Kommission. Reinerth anså disse for at være alt for internationalt rettede og kun at interessere sig for landets provinsialromerske kulturarv på bekostning af den germanske. Denne anskuelse proklamerede Reinerth flere gange, blandt andet i 1937 ved sin tale: "Das politische Bild Alteuropas. Aus der Arbeit der nationalsozialistischen Vorgeschichtsforschung.", der blev holdt for diplomatiets og verdenspressens repræsentanter på NSDAP's udenrigsdepartements aftenaudiens i Berlin den 25. februar (gengivet i: Reinerth 1937).

Hans Reinerth var nok den betydeligste og mest omstridte person i den lange række af arkæologer, der af opportunistiske eller idealistiske årsager stillede beredvilligt op til NSDAP's tjeneste. Reinerth tilhørte opportunisterne. Fra 1928 havde han haft nær kontakt til nazisternes chefideolog Alfred Rosenberg, der gerne så ham i spidsen for et rigsinstitut, som kunne centralisere og ensrette den traditionelt splittede tyske arkæologi. Først fra midten af 1932 førte Reinerth sig offentligt frem

som tilhænger af nazismen. Han bliver leder af *Reichsbund für deutsche Vorgeschichte*, en sektion af Rosenbergs afdeling for kulturel og filosofisk uddannelse af NSDAP: *Amt Rosenberg*.

I februar 1933 forfatter Reinerth målsætningerne for et *Reichsinstitut für deutsche Vorgeschichte* i et hemmeligt notat. Instituttet forblev imidlertid på tegnebrættet. Amt Rosenberg, der tilsyneladende skulle have haft ansvaret for rigets kulturarvspolitik, fik nemlig i 1935 konkurrence af Heinrich Himmlers "forskningsinstitution" *SS-Ahnenerbe*, hvis målsætning blandt andet var udforskningen af germanernes kulturhistorie. Disse to institutioner endte i en vedvarende indbyrdes konflikt, der i høj grad beroede på mere eller mindre intrigante personspørgsmål, og blot i ringe grad på egentlig politisk og faglig forskellighed. Rosenberg ytrede gentagne gange ønske om et indgreb fra højeste plan i denne kulturpolitiske strid, men et sådant indgreb kom aldrig, blot hensigtserklæringer uden nævneværdig effekt.

Denne vaklen på topplan skyldtes formentlig Adolf Hitlers ambivalente forhold til germanerdyrkelsen. For Hitler var det væsentligste modsætningerne mellem det ariske og det jødiske. Kun sjældent omtalte han offentligt germanerne, og når det skete, var det ofte af taktiske grunde; for at give den nazistiske politik historiske rødder. Hitlers private ytringer om germanerne var derimod i reglen nedsettende; og hans ringeagt gjaldt også den forhistoriske arkæologi og dens resultater. Disse arkæologer fæstede for meget lid til et enkelt potteskår, de afledte konklusioner var for vidtrækkende, og de arkæologiske udgravninger skabte stor ståhej for ingenting. Hitlers til tider åbenlyse foragt for germanerdyrkelsen gned blot salt i såret, hvad konflikten på den arkæologiske front angik – ikke mindst, da han omtalte både Rosenberg og Himmler som "spinnerige Jenseitsapostle" (Halle 2002:59), der i denne sammenhæng bedst oversættes med "fantaserende fortidsapostle".

Den ideologiske styring

Tiden fra 1935-45 bar således på det arkæologiske område præg af konflikten mellem *Reichsbund für deutsche Vorgeschichte* og *SS-Ahnenerbe*. Et fælles fodslag blev umuliggjort. Dette blev dog ikke ensbetydende med, at enhver form for ideologisk

styring af arkæologien faldt på gulvet. Især den populære formidling var succesfuld. De to stridende institutioner gjorde hver for sig en målrettet indsats for at overbevise den ariske lægmand om dennes racemæssige fortrinligheder. Ahnenerbe udgav tidskriftet *Germanien* og forestod blandt andet etableringen af museet ved "den germanske hellig-

dom" Externsteine. Reichsbund udgav tidsskriftet *Germanen-Erbe* og grundlagde frilandsmuseer i Oerlinghausen, Lübeck og Mettnau (fig. 1), der i spektret mellem fri fortolkninger og bevidste forfalskninger, skulle overbevise den almindelige tysker om forfædrenes kulturoverlegenhed (fx Benecke 1938). Endvidere indføres (nordisk) for-

Fig. 1. Gengivelse af forsiden på "Germanen-Erbe" augustudgaven 1938. Her ses en hyttelandsby fra mesolitikum rekonstrueret i det nys indviede friluftsmuseum ved Mettnau. Grundlaget var Hans Reinerths udgravninger (fra 1928-30) i Tannstock ved Bad Buchau. Scenariet skulle forestille at være forløberen for neolitikums ophøjede germanerkultur. I landsbyen ses en hytte, lidt større end de øvrige, hvorved det understreges, at man allerede på dette tidlige tidspunkt havde et hierarki, der underbyggede tanken om én Fører.

historie i skolerne. Der blev blandt andet i Hannover etableret et "Arbeitsraum für Vorgeschichte", hvor byens skoleklasser efter tur skulle have undervisning i forhistorie. Her skulle man selv fremstille kopier af forhistoriske genstande og afprøve dem. Det pointeredes, at den aktiverende undervisning er absolut den bedste, når man skal have ungdommen til at forstå det nye verdensbillede – devisen var: "forhistorien skal ikke læres, den skal opleves!" (Haase 1938).

Hvad forskningen angår, lykkedes en ideologisk styring ikke af flere årsager. Meget af det, som blev udgravet i 1930'erne, publiceredes først efter krigen og blev dermed automatisk genstand for efter-rationalisering (Halle 2002:512). Med tiden udvikledes dog en meget selektiv arkæologi; eksempelvis stopper Amt Rosenberg i 1936 de økonomiske midler til provinsialromersk forskning, mens man vedholdende styrker den germanske. Hos Ahnenerbe blev SS-arkæologen Herbert Jankuhns udgravninger i Hedeby den største enkeltpost på budgettet (Lund 2001:197).

Det er kun få publikationer fra perioden, der stillede sig decideret kritiske overfor den germanocentriske forskning. Adskillige publikationer forholdt sig neutrale, mens mange andre medvirker til politiseringen af arkæologifaget.

Pression?

Da det primært var arkæologerne selv, der forsøgte at ensrette den arkæologiske forskning og formidling, var det foretrukne middel ikke direkte pression og tvang. Der blev fra politisk side i stedet lokket med økonomiske fordele. I perioden 1933-35 blev otte professorater oprettet i faget, der i 1939 blev udbudt på mere end 25 universiteter. Antallet af forhistorikere var fordoblet i 1941 (Arnold & Hassmann 1995:76). Derudover blev store summer frigjort til støtte af udgravninger, institutter, museer, tidsskrifter og formidling. Således skabtes et gældsforhold til magthaverne, der fordrede loyalitet fra forskningens side, hvis man ville have en bid af kagen.

Der eksisterer også eksempler på egentlig pression, om end ikke udtalt systematisk. Således blev eksempelvis naturforskeren Emil Altfeld fra politisk hold truet til at udeblive fra en keramikkonference,

hvor han forventeligt ville udtale sig negativt om resultaterne fra udgravningen af den såkaldt "germanske helligdom" *Externsteine*, hvor stratigrafien var anfægtelig, og dermed også dateringen af anlæggene til germansk tid. Det er ikke klart, hvad sådanne trusler indebar, men at der – i det mindste – var tale om karrieremæssige konsekvenser er sikkert. Direkte pression kom primært fra Himmlers SS-Ahnenerbe, og fandt ikke mindst sted i relation til Externsteineudgravningerne, når fagfolk ikke ville rette ind og fremsætte de "korrekte" germanske konklusioner (Halle 2002:256ff.). En anden art pression var politisk stikkeri. Sådan forsøgte arkæologer fra SS-Ahnenerbe gentagne gange at vælte Hans Reinerth med baggrund i blandt andet en gammel brevveksling mellem Reinerth og Gerhard Bersu, der ud over at være leder af Römisch-Germanische Kommission også var af jødisk herkomst. En slags pression, der gjaldt også andre end arkæologer, var den almene censur, der trådte i kraft allerede kort efter magtovertagelsen i 1933. Fra 1937 omtaltes SS-Ahnenerbes udgravninger ikke offentligt, og fra 1942 blev censuren af arkæologien skærpet, således at kun germanske fund måtte omtales offentligt. Som alle andre steder i det nazistiske samfund blev jøder fjernet fra deres poster. Således blev også føromtalt Gerhard Bersu suspenderet fra sin stilling i 1935.

Arkæologen August Stieren, der var leder af det forhistoriske museum i Münster 1934-1960, er et eksempel på, at man kunne have en aktiv videnskabelig karriere uden at være medlem af NSDAP og uden at have gjort opportunistiske eller idealistiske tilnærmelser til systemet. Stieren opponerede blandt andet offentligt mod Reinerth som fagmand (Halle 2002:82, 416). Det var han langt fra ene om, men langt størstedelen af Reinerths modstanderes modvilje hidrører fra magtbegær og personlig uvilje, ikke egentlige faglige betragtninger.

Slutning

Der var således ikke tale om en topstyret, politisk indsats for at ensrette den arkæologiske forskning under nazismen gennem pression og manipulation. Dette skal ikke pointeres for at forklejnne tidens ideologiske fejltrin, på kulturhistorisk såvel som mere overordnet plan. Pointen er derimod, at den politiske udnyttelse af den arkæologiske forskning i dette tilfælde er en langt mere kompleks størrelse,

bestående af store dele opportuniste og tidsånd, og mindre dele diktatorisk vilje. Man kan vel sige, at en række historiske og samfundsmæssige omstændigheder skabte nazismen, såvel som en arkæologisk retning, hvis oplagte mål det ville være at tjene nazismen. De nærdes af samme ild.

Netop derfor synes det ikke så simpelt at drage en entydig lære af datidens politiske fejltrin på det arkæologiske plan. Det ville være behagelig let, hvis den totalitære styreform i sig selv havde formuleret og gennemtvunget en klar ideologisk politik – altså, hvis ansvaret var iboende selve systemet. Erkendelsen af, at ansvaret først og fremmest ligger hos *mennesket* i systemet kan være tung, det er jo i sidste ende os selv flaskehalsen peger på. Men det giver på den anden side håb om, at mennesket kan gøre en forskel gennem dets valg.

Forfatteren kan kontaktes på:

anulaibar@bcbnet.dk

Litteratur

Arnold, B. & H. Hassmann 1995

Archaeology in Nazi Germany: the legacy of the Faustian bargain.

I: P. Kohl & C. Fawcett (eds.): *Nationalism, politics, and the practice of archaeology*, s. 70-81. Cambridge.

Benecke, J. 1938

Die Steinzeitbauten auf der Mettnau. Das neue Freilichtmuseums des Reichsbundes für Deutsche Vorgeschichte.

Germanen-Erbe. Monatschrift für Deutsche Vorgeschichte, August 1938, s. 245-252.

Bollmus, R. 1970

Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem.

Studien zur Zeitgeschichte. Stuttgart.

Haase, O. 1938

Der Weg in die Vorzeit. Bericht über den "Arbeitsraum für Vorgeschichte" der Stadt Hannover.

Germanen-Erbe. Monatschrift für Deutsche Vorgeschichte, Februar 1938, s. 55-59.

Også i dag er vores forskningsvalg styret af opportuniste og tidsånd – majoriteten af forskere befinder sig naturligvis der, hvor bevillingerne gives. For tiden er det eksempelvis klogt at lægge vægt på klimatiske aspekter, hvis skillingerne virkelig skal rulle. Denne form for opportuniste er til en vis grad også acceptabel, så længe forskningen bevarer sin substans og sine nuancer. Men i et demokratisk samfund må bredde og frihed i forskningen være bestandig økonomisk garanteret fra politisk side, så det opportune ikke ender med at blive den eneste finansieringsmulighed. Og det må være vores eget ansvar, som fagfolk såvel som mennesker i systemet, ikke at blive til – for nu at bruge despotens ord i ny betydning – fantasierende fortidsapostle.

Halle, U. 2002

"Die Externsteine sind bis auf weiteres germanisch!" prähistorische Archäologie im Dritten Reich.

Sonderveröffentlichungen des Naturwissenschaftlichen und Historischen Vereins für das Land Lippe, Band 68. Bielefeld.

Kater, M. H. 1974

Das Ahnenerbe der SS, 1935-1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches.

Studien zur Zeitgeschichte. Stuttgart.

Lund, A. A. 2001

Hitlers håndlangere. Heinrich Himmler og den nazistiske raceideologi. København.

Reinerth, H. 1937

Das politische Bild Alteuropas. Aus der Arbeit der nationalsozialistischen Vorgeschichtsforschung.

Germanen-Erbe. Monatschrift für Deutsche Vorgeschichte, März 1937, s. 66-75.

Germanen-Erbe. Monatschrift für Deutsche Vorgeschichte, Februar 1938, s. 55-59.